

DEEL I

PLAATSBSCHRIJVING EN VOORGESCHIEDENIS

Peter D'haeseleer

A. PLAATSBSCHRIJVING

Heldergem is één van de dorpen dat tijdens het Ancien Régime binnen de jurisdictie van het 'Land van Aalst' of ook wel de 'Kasselrij van Aalst' viel. Sedert 1977 vormt deze Oost-Vlaamse gemeente samen met Kerksken, Denderhoutem en Haaltert de fusiegemeente Groot-Haaltert. Anno 1996 resorteert Heldergem op rechtsgebied onder het kanton Herzele, voor zaken van het vredegericht. Voor gerechtszaken van eerste aanleg wendt men zich tot het arrondissement Oudenaarde. Inzake de verkiezing van politieke vertegenwoordigers behoort men tot het kieskanton Herzele en het kiesarrondissement Aalst-Oudenaarde.

Heldergem heeft een oppervlakte van 468,9 hectaren en had vóór de fusie 1.619 inwoners. Het dorp paalt in het noorden aan Aaigem (deelgemeente Erpe-Mere) en Haaltert, in het oosten aan Haaltert, Kerksken en Denderhoutem, in het zuiden aan Outer (deelgemeente Ninove), Nederhasselt (deelgemeente Ninove), Aspelare (deelgemeente Ninove) en Sint-Antelinks (deelgemeente Herzele) en in het westen aan Woubrechtgem (deelgemeente Herzele) en Aaigem.

De provinciale weg Aalst-Geraardsbergen, Terlicht, voert door het dorp over een afstand van circa 1100 meter. De Heldergemstraat is met zijn 1600 meter de langste straat en snijdt de gemeente door van zuid naar noord. Daarnaast telt men nog 7.882 meter buurtwegen, exclusief de verschillende voetwegen (1). Heldergem heeft geen spoorlijn of station op zijn grondgebied, maar wordt door de Openbare Vlaamse Busmaatschappij 'De lijn' van drie verbindingen voorzien, waarvan twee gericht op Aalst en één gericht op Geraardsbergen.

Op hydrografisch gebied stellen we vast dat Heldergem kan opgedeeld worden in drie gebieden met als assen van zuid naar noord de Heldergemstraat en van oost naar west Terlicht - Bulskam.

Het eerst gebied ligt ten noordwesten van de as Heldergemstraat en Terlicht - Bulskam en wordt ontwaterd door de Steenbeek. Deze ontspringt ter hoogte van Berenhoek - Hoogkouter en loopt grosso modo van zuid naar noord om uit te monden in de Molenbeek. De Molenbeek, op de grens met Aaigem, vloeit in het noorden. Zij ontspringt te Erwetegem en mondt uit in de Dender tussen Hofstade en Gijzegem.

Het tweede gebied ligt ten noordoosten van de aangeduide as. Op het punt Mottendries - Landlede - Terlicht ontspringen verschillende bronnen die de Holbeek voeden. De Holbeek stroomt over het grondgebied Haaltert en mondt uit in de hogergenoemde Molenbeek.

Het derde gebied ligt ten zuiden van Terlicht - Bulskam. De Dommelbeek zorgt voor de waterafvoer en vormt ook de grens tussen Heldergem en Nederhasselt om ter hoogte van Lebeke (Nederhasselt) uit te monden in de Vogelzangbeek, die via de Paardenbeek en Molenbeek, uitmondt in de Dender te Denderleeuw.

Al deze beken ontstaan dankzij verschillende waterbronnen, verspreid over Heldergem, en worden ook gevoed door minder belangrijke beekjes en grachten. De hydrografie van Heldergem wordt natuurlijk meebepaald door zowel de bodemsoort als de hoogteverschillen. De as Terlicht - Bulskam is het hoogste punt in de onmiddellijke omgeving, wat wordt bevestigd door de aanwezigheid van een watertoren en een radarinstallatie. Terlicht en Bulskam bevinden zich 80 meter boven zeeniveau. Het hydrografisch net, de geografie en geologie zorgen ervoor dat Heldergem weinig of geen problemen heeft tijdens de natste perioden van het jaar.

De ondergrond werd tijdens de geologische periode van het Tertiair Eoceen (70 tot 40 miljoen jaar geleden) gevormd. Deze ondergrond bestaat uit waterdoorlatend tertiair zand. De bodem die men hier bovenop overwegend aantreft is de leemgrond met textuur B horizont en op sommige plaatsen matig gleiige gronden op leem met een sterk gevlekte textuur B horizont. Voor de landbouw is dit een zeer geschikte grondsoort voor de productie van veeleisende gewassen. Dit dankt men aan de leemlaag die enerzijds veel water kan vasthouden en anderzijds voldoende doorlatend is om een goeie afvloeiing te verzekeren. Rond de Molenbeek treft men sterk gleiige leemgronden met reductiehorizont aan. Aangezien deze grondsoort minder geschikt is voor intensieve landbouw, situeren zich hier dan ook bijna uitsluitend bossen en weiden.

Heldergem wordt gerekend tot de regionaalstedelijke invloedssfeer van Aalst voornamelijk voor handel en diensten en de grootstedelijke invloedssfeer van Brussel inzake tewerkstelling. Heldergem valt immers binnen de forenzenwoonzone van het Brussels gewest.

B. VOORGESCHIEDENIS

1. De pre-historie (ca. 3500 voor Chr. - ca. 200 voor Chr.)

Onze kennis over de prehistorische periode voor Heldergem is zeer gering en zelfs bijna onbeduidend wegens de afwezigheid van belangrijk archeologisch materiaal. De eerste landbouwnederzettingen in Vlaanderen dateren van na 4500 vóór Christus en vinden we terug in gebieden met een löss-bodem (vruchtbare lichte gronden, die we aantreffen in o.a. Haspengouw). De eerste landbouwers meden de leemgronden, zoals deze te Heldergem, omdat ze er met hun graafstokken en hakken niet in slaagden de zware en vochtige leemgrond te bewerken. Toch moet er tijdens het verdere verloop van het Steentijdperk of Neolithicum reeds enige bewoning in Heldergem geweest zijn. Deze bewering kan gestaafd worden door twee feiten.

Vooreerst ontdekte men in 1898-1899 een bewerkte silexscherf op de plaats genaamd "Ninoofse Watervalle" (1). De vindplaats situeert zich langs de Gentseweg die loopt tussen de Steenweg Aalst-Geraardsbergen en de Lebeke (kadaster Haaltert, 2e afdeling, Sectie C, nrs. 751a, 752c, 752, 753a, 754a). Deze Gentseweg werd vroeger door de

pelgrims die naar Halle trokken gebruikt en is dus waarschijnlijk sinds mensenheugenis in gebruik. Toch rijzen er twee belangrijke vragen. De ontdekking van deze silexscherf was waarschijnlijk het gevolg van opgravingen van restanten van een Romeinse villa op die plaats (cfr. infra), maar zeker zijn we niet. Ten tweede vermeldt het verslag nergens de datering van de silexscherf.

Silexscherven werden dikwijls aangewend voor de fabricage van bijlen tijdens het Neolithicum dat liep tot omstreeks het jaar 2000 voor Christus. Een belangrijk silexmijnbouwgebied situeerde zich rond Bergen (Henegouwen), maar ook in Haspengouw, de Voerstreek en het aangrenzende Nederlands Limburg(2). Deze silexbijlen waren een gegeerd werktuig voor het omhakken van bomen, grondstof voor woningbouw, verwarming en werkmateriaal. De vondst van een silexscherf op de "Ninoofse Watervalle" kan misschien in verband gebracht worden met de ontbossing van onze streken door een nederzetting uit de tijd van de bekerculturen die begon rond 2450 v. Chr. en eindigde rond 1700 vóór Christus. In het Scheldedal vinden we enige sporen van dorpen die dateren uit deze periode met als kenmerk de aanwezigheid van een permanente nederzetting op een vruchtbaar en vooral hogergelegen gebied. We bevinden ons hier immers op één van de hoogste plateaus uit de omgeving, namelijk 50 tot 60 meter boven zeeniveau. Daarnaast was het voorzien in de dagelijkse hoeveelheid voedsel noodzakelijk om te overleven in een mensvijandige natuur. De laat-neolithische mens was trouwens niet langer uitsluitend een jager, maar hij verbouwde ook gewassen als tarwe en gerst en fokte schapen, geiten, runderen en varkens. De jachtopbrengst bracht variatie in zijn menu of vulde tekorten aan. De aanwezigheid van voldoende bos en vruchtbare landbouwgrond waren onvoldoende, wanneer men niet beschikte over voldoende zuiver water. En dit was eveneens aanwezig, gelet op het toponiem 'Ninoofse Watervalle' vanwege de aanwezigheid van waterbronnen. Aldus zou een laat-neolithische nederzetting in Heldergerm voldoen aan het algemeen beeld dat wij tot nogtoe hebben over menselijke verblijven tijdens deze periode in het gebied tussen Schelde en Dender: voldoende hout, vruchtbare grond en zuiver water.

In de daaropvolgende eeuwen is deze nederzetting, al dan niet gedurende bepaalde perioden in de geschiedenis door de mens verlaten. Uit de bronstijd (ca. 1700 voor Chr. - ca. 700 voor Chr.) zijn geen archeologische vondsten overgebleven. Misschien was deze nederzetting toen door de mens verlaten, want het gebruik van bronzen voorwerpen en in een latere periode het eigenlijke bronsgieten zelf was bij ons toen reeds gekend, zoals blijkt uit vondsten te Pollare, Zandbergen en Serskamp(3). Toch mag men niet vergeten dat de overgang van laat-neolithicum naar bronstijd zeer geleidelijk is verlopen.

Uit de ijzertijd (ca. 700 v. Chr. - 57 v. Chr.) hebben we ook geen archeologische getuigen overgehouden. Opnieuw blijkt uit opgravingen in Nederland en België dat de overgang van bronstijd naar ijzertijd zeer geleidelijk is verlopen. Tijdens deze periode worden we geconfronteerd met een nieuwe volksverhuizing. De Hallstatt-gemeenschap was afkomstig uit Opper-Oostenrijk en ontleende veel elementen aan andere volkeren, wat hun snelle expansie over West-Europa verklaart(4). Hierbij maakten ze gebruik van ruitertij en ijzeren voorwerpen en wapens. IJzererts was overvloediger aanwezig dan tin en koper, grondstoffen voor brons, gemakkelijker te smelten in kleine oventjes en bijgevolg zijn ijzerwaren dan ook goedkoper. Het is niet zeker of de

Hallstatt-krijgers hier hun wil met geweld konden opleggen aan de oorspronkelijke bevolking, die weinig georganiseerd was en beschikte over een slechte wapenuitrusting, dan wel dat de Hallstatt-cultuur overgenomen werd door lokale heersers.

De laatste vijfhonderd jaar voor onze tijdrekening wordt West-Europa opnieuw geconfronteerd met invasiegolven. De uitbreiding van de Hallstatt-cultuur verloopt bijna gelijktijdig met de opkomst van de Kelten, en de met hen verbonden Latène-cultuur. We zijn niet zeker of de Kelten behoorden tot de Hallstatt-cultuur of ermee verwant waren. Het Keltisch kerngebied is te situeren in het huidige Zwitserland, Oost-Frankrijk, Zuid- en Zuidwest-Duitsland, zonder dat we hierbij kunnen spreken van een éénheidsrijk (5). Het waren veeleer bevolkingsgroepen die elkaar voortdurend bevochten en op korte tijd hun gebied uitbreidden van Ierland tot Klein-Azië. Opvallend was de sociale gelaagdheid van de Keltische maatschappij. Bovenaan stond de krijgsaristocratie, die haar macht ontleende aan het militaire geweld en grote rijkdom kende. Tot de top behoorden ook de geestelijken of druïden. Zij waren de verbinding tussen het aardse en het bovennatuurlijke, maar tevens ook voorspeller, rechter en genezer. Op een lager niveau stonden de vrije boeren en krijgers met daaronder de halfvrijen en de slaven. Tot deze lagere niveaus behoorde zeker de overwonnen, oorspronkelijke bevolking(6).

Sporen van Keltische nederzetting vinden we terug in Lede, maar niet in Heldergem. Opvallend hierbij is dat er meer nederzettingssporen worden gevonden in onze streek. De landbouwactiviteit kreeg veel aandacht zoals het in cultuur brengen van de zware kleigronden, het gebruik van mergel en de wielploeg. Bij het vee kreeg het schaap grote aandacht, als leverancier van wol voor de kledij. De Kelten waren ook echte meesters in het bewerken van ijzer en het produceren van luxeproducten zoals glas en email.

2. De Nerviërs

De komst van de Kelten betekende niet het einde van volksverhuizingen in onze streken. In de 3de eeuw vóór Christus vestigden zich de Nerviërs (Nervii) hier. Dit nieuw volk was van Germaanse oorsprong, maar had zich doorheen de tijd aangepast aan de zeden en gewoonten van de Kelten. Hun grondgebied strekte zich - grosso modo - uit over de huidige provincies Vlaams- en Waals-Brabant en Oost-Vlaanderen. In 57 vóór Christus wordt deze bevolkingsgroep geschat op ongeveer 150.000 zielen en het aantal weerbare mannen op ongeveer 50.000. Dit zou een bevolkingsdichtheid van 30 inwoners per km² gegeven, wat een te hoog cijfer is voor die tijd. In ieder geval een toch niet onaanzienlijk aantal, dat, ondanks hardnekkig verzet, zal overwonnen worden door de Romeinse legioenen van Caesar(7).

3. De Romeinse overheersing (57 voor Chr. - 476 na Chr.)

De Romeinse overheersing van onze gewesten ving traditioneel aan met de verovering ervan door Julius Caesar, proconsul van Gallia Narbonensis, in 57 vóór Christus. Bij zijn opmars naar het noorden vond Julius Caesar de Nervii op zijn weg.

De Nerviërs hadden de verschillende stammen in het omliggende gebied ten oosten van de Schelde onderworpen. Ze hadden een krijgshaftige reputatie als stijders te voet en zorgden ervoor dat hun gebied ondoordringbaar werd door het gebruik van gevlochten hagen in de dichte bossen. Bij een eerste groot treffen tussen Romeinen en Nerviërs aan de rivier de Selle, moesten deze laatsten het onderspit delven. Als beloning voor hun heldenmoed mochten de Nerviërs als vrije stam in hun gebied met de versterkte plaatsen blijven wonen. Hiermee was de oorlog niet voorbij, want pas in de lente van 53 vóór Christus slaagde Caesar erin om de Nerviërs definitief te onderwerpen en begon de Romeinse kolonisatie.

Om de verovering te bestendigen werd Gallië opgedeeld in provincies, waarbinnen de verschillende civitates ressorteerden. Heldergem behoorde tot het bewoningsgebied van de Nervii en dus de civitas Nerviorum met als hoofdstad Bavai, een oude bewoningskern met strategisch belang. De heerweg Boulogne-Keulen doorkruiste het noorden van Gallië van west naar oost en Bavai vormde hierin een belangrijk knooppunt, want van hieruit kon men een zevental richtingen kiezen. De heerwegen waren ook een belangrijke factor in de Romeinse kolonisatie; verplaatsing van troepen, bevorderen van handelscontacten en de versmelting van de verschillende volkeren. Tot op heden bestaat er nog veel onduidelijkheid over de ligging van de secundaire wegen, maar men kan aannemen dat hierbij vroegere wegen en bewoningskernen tijdens de Romeinse periode - al dan niet continu - in gebruik bleven. Een aanwijzing in die richting vinden we in de opgravingen op de reeds eerder geciteerde 'Ninoofse watervalle'. Hierbij vond men verschillende scherven van dakpannen en aardewerk uit de Romeinse periode evenals funderingen, overblijfsels van de pijlers van een hypocaustum, fragmenten van rood-witte fresco's en een betonnen vloer(8). De aanwezigheid van een hypocaustum, de frescofragmenten evenals het feit dat de ruïnes in totaal een oppervlakte in beslag namen van circa 3 ha 50 are, wijzen in de richting van een groot landbouwbedrijf met een zekere luxe en welstand. We kunnen dan ook stellen dat de 'Ninoofse Watervalle' een waarschijnlijk ononderbroken bewoning kende te beginnen tijdens het Neolithicum en doorlopend tot op het einde van de Romeinse periode en dit dankzij zijn gunstige ligging.

4. De Frankische kolonisatie

Reeds sinds de derde eeuw was het Romeinse rijk niet meer in staat gebleken krachtadig op te treden tegen de diverse migratievolkeren uit Midden- en Noord-Europa. De Romeinse staatsstructuur brokkelde af als gevolg van interne en externe factoren en bevorderde aldus de stijgende macht van locale heersers. Rome was meer dan ooit ver af en slechts nog een afspiegeling van wat het ooit geweest was.

Op 31 december 496 staken verschillende Germaanse stammen de Rijn over bij Mainz en trokken zeer snel - dankzij het goede wegnnet - Gallië binnen. Dit was meteen het begin van het einde van het West-Romeinse rijk.

Aan de benedenloop van de Rijn en in de streek rond Keulen woonden de Franken, één van de Germaanse stammen. Zij moesten dit deel van de Romeinse grens verdedigen. In het midden van de vierde eeuw waren zij opgenomen als foederati

(bondgenoten) binnen het Romeinse rijk (9). Bij hun intocht in Gallië namen de Salische Franken het gebied in bezit tussen de Schelde- en Dendervallei. Dit was geen aaneengesloten koninkrijk, maar bestond uit verschillende koninkrijkjes, geleid door bendeleiders voor wie het voornaamste doel erin bestond te vechten en te plunderen(10). Uit één van deze koninkrijkjes trad het geslacht van de Merovingers naar voren. Zij zullen de basis leggen van een groot Frankisch rijk. Na de dood van zijn vader in 481 te Doornik zal Chlodovech, beter gekend onder de naam Clovis, beginnen met de onderwerping van de verschillende Frankische koninkrijkjes en alles samsmeden tot één groot Frankisch rijk. Vervolgens zal hij dit rijk nog uitbreiden met de verovering en onderwerping van andere Germaanse rijken. Aldus ontstond in West-Europa voor het eerst sinds de val van het West-Romeinse rijk een groot aaneengesloten rijk. De tweede grote verdienste van Clovis bestond in zijn bekering tot het orthodoxe Christendom, waardoor hij de kerk een nieuw tijdperk inloodde en zich tegelijkertijd voorzag van de steun van de kerk en van de Gallo-Romeinen. Het is dus onder de Merovingers dat de synthese zal plaats vinden van drie elementen: een Christelijk, een Germaans en een Gallo-Romeins. Vanaf de 7de - 8ste eeuw was deze versmelting achter de rug.

Na de dood van Clovis in 511, valt het Frankische rijk ten prooi aan opvolgingsoorlogen en zwakke koningen. In 751 nemen de Karolingers het roer over van de Merovingische dynastie. De beroemste telg was Karel de Grote. Tijdens zijn regering werden bepaalde ontwikkelingen, die reeds vroeger een aanvang hadden genomen, verder gezet. De grote verdienste van Karel de Grote ligt hierin dat hij het rijk verder uitbreidt, als gevolg van zijn grote veroveringsdrang en zijn keizerkroning in het jaar 800. Aldus ontstond in West-Europa, na de val van het West-Romeinse keizerrijk, een groot rijk met aan het hoofd een keizer die kon rekenen op de steun van de paus van Rome en een tegengewicht vormde voor de Oost-Romeinse keizer in Byzantium. De opvolgers van Karel de Grote slaagden er niet in de eenheid van het rijk te behouden. Het Verdrag van Verdun (843) verdeelde het Karolingische rijk in drie delen, waarbij het Middenrijk en de keizerskroon werden toegekend aan Lotharius I. Onze streek, de mark Ename waaruit later het Land van Aalst ontstaat, behoorde tot dit Middenrijk. In 925 worden we definitief ingelijfd bij het Duitse rijk. Boudewijn IV met de Baard (988 - 1035), graaf van Vlaanderen en vazal van de Franse vorst, veroverde de gebieden ten oosten van de Schelde op de Duitse vorst en vestigde er zijn heerschappij. Aldus werd ons gebied, deel van het Land van Aalst, ingelijfd bij het graafschap Vlaanderen (Kroon-Vlaanderen), en vandaar de naam 'Rijks-Vlaanderen' voor dit gebied. Door deze verovering werd de Vlaamse graaf tegelijkertijd ook leenman van de Duitse vorst. Het is vanaf deze periode dat we een beter zicht krijgen op de geschiedenis van Heldergerm, waarvan de eerste vermelding dateert uit 1096.

Aangezien ons gebied een bewoning kende tijdens de Romeinse periode, rijst de vraag of de 'Ninoofse Watervalle' een continue bewoning heeft gekend. Met andere woorden valt de bewoning uit de Romeinse periode samen met deze van de Frankische kolonisor of waren er meerdere kernen of ontstond er één totaal nieuw woongebied? Wie de kaart van Heldergerm onder ogen neemt stelt vast dat de oude dorpskern zich situeert aan de Molenbeek. Naar alle waarschijnlijkheid is de bewoning op de 'Ninoofse Watervalle' reeds voor de Frankische invallen verlaten of verwoest wanneer

zij langs de heerwegen Gallië binnentrokken. De uitgang -gem van de naam Heldergem kan reeds aanduiden dat de stam van Helder hier een onderkomen had gevonden in de vijfde eeuw. Immers op basis van de plaatsnamen kan men vaststellen dat de Franken de heerweg Keulen-Bavai-Boulogne volgden. Langs deze weg, van Halle over Doornik tot in Armentières, vinden we een strook van gemeenten waarvan de naam eindigt op -gem, -ingem of -ghien en -chin in het Frans. De bewoners op de 'Ninoofse Watervalle' waren voor hun watervoorziening aangewezen op de aldaar beschikbare bronnen. We vermoeden dat de stam van Helder uitgebreider was qua mensen en dieren en vandaar verkoos te verblijven aan de Molenbeek. De hogergelegen leemgronden waren voldoende droog om akkerbouw te bedrijven. In het licht hiervan was de keuze als vestingsplaats voor de stam vlug gemaakt.

Voetnoten

1. De buurtwegen werden in 1994 door het gemeentebestuur opgemeten. Inlichtingen verschaft door Dhr. Van den Stock Geert.
2. Annales de la Société d'Archeologie de Bruxelles. Mémoires, Rapports & Documents, XIII, 1899, p. 260; DE SCHRYVER, Rapport sur les collections. In Annuaire 1900. (Société d'Archéologie de Bruxelles). XI, 1900, p. 46 en DE TROYER R., Opgraving van de onderbouw van een Belgo-Romeinse villa in Heldergem (Oost-Vlaanderen). In Mededelingen Heemkundige Kring Haaltert, XI, 1989, 2, p. 1-2
3. BORMAN R., Oude beschouwingen van de lage landen. Amsterdam-Brussel, 1980
4. COLLEN J.A., Bijdrage tot de geschiedenis van Bambrugge. Erpe-Mere, 1984, p. 10-18
COLLEN J.A., O.C. p. 10-18
5. BORMAN R., O.c. p. 161-175
6. Hallstatt is een plaats in Oostenrijk waar in de 19de eeuw een belangrijke putdekking plaatsvond van een enorme pre-historische begraafplaats. *1.
7. J. Colen, p. 18 noot 6
8. CEASAR C.I., De Gallische Oorlog. Vertaald, ingeleid en verklaard door J. J. A. L. Humblé. (Klassieke Galerij, 45). Antwerpen-Amsterdam, 1978, passim.
9. Een hypocaustum is de vloerverwarming van een vertrek. Beton werd toen vervaardigd uit steenpuin vermengd met kalk. Annales de la Société d'Archeologie de Bruxelles. XIII, 1989, p. 25.
10. JANSEN H.P.H., Geschiedenis van de middeleeuwen (Aula-boeken, 620). Utrecht-Antwerpen, 1983, p. 37
11. BRONKHORST J.W., Spinrag der middeleeuwen. De Geschiedenis van het Frankenvolk. Den Haag, z.d. en JANSEN H.P.H., Geschiedenis van de middeleeuwen. (Aula-boeken, 620). Utrecht-Antwerpen, 1983.